

नेपाली भाषा शिक्षणमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग (Use of Information and Communication Technology in Nepali Language Teaching)

सुजन सोडारी
शिक्षण सहायक, नेपाली शिक्षा विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, सानोठिमी क्याम्पस, सानोठिमी भक्तपुर
sujan.sodari@sac.tu.edu.np
<https://orcid.org/0009-0005-6154-3011>

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन भक्तपुर जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयहरूमा नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (आईसीटी) को प्रयोगको वर्तमान अवस्था र यस प्रक्रियामा शिक्षकहरूले भोगनुपरेका चुनौतीहरूको विश्लेषणमा केन्द्रित छ। यस अध्ययनका लागि गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिअन्तर्गत उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिद्वारा १० जना नेपाली भाषा शिक्षकहरूलाई सहभागी बनाइएको थियो। तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अर्ध-संरचित अन्तर्वार्तालाई मुख्य उपकरणका रूपमा प्रयोग गरी प्राप्त तथ्यहरूको विषयवस्तुगत विश्लेषण गरिएको छ। अध्ययनको नतिजाले नेपाली भाषा शिक्षणमा विशेष गरी कविता, कथा र व्याकरण जस्ता साहित्यिक एवम् भाषिक पक्षहरूको व्याख्याका लागि मोबाइल एप्लिकेसन, युट्युब र मल्टिमिडिया प्रोजेक्टरको प्रयोग प्रभावकारी रूपमा भइरहेको देखाएको छ। प्रविधिको प्रयोगले परम्परागत शिक्षक केन्द्रित कक्षालाई सिकारु केन्द्रित वातावरणमा रूपान्तरण गर्न र विद्यार्थीको सिकाइ उत्प्रेरणा जगाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइएको छ। अध्ययनको मुख्य निष्कर्षका रूपमा विद्यालयहरूमा प्रविधिको प्रयोग संस्थागत पद्धति वा लगानीभन्दा बढी शिक्षकको व्यक्तिगत इच्छाशक्ति र निजी स्रोतमा निर्भर रहेको देखिएको छ। ६० प्रतिशत शिक्षकले प्रविधिलाई नियमित रूपमा प्रयोग गर्न नसक्नुको पछाडि कार्यबोझ, विद्युत् कटौती, कमजोर इन्टरनेट र नेपाली पाठ्यक्रम अनुकूल गुणस्तरीय डिजिटल सामग्रीको चरम अभाव मुख्य जिम्मेवार रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन्। समग्रमा नेपाली भाषा शिक्षणलाई आधुनिक र प्रविधिमैत्री बनाउन भौतिक पूर्वाधारको सुनिश्चितता, स्थानीय सन्दर्भ सुहाउँदो सामग्रीको विकास र शिक्षकहरूको निरन्तर पेसागत विकासमा जोड दिनुपर्ने आवश्यकतालाई यस अध्ययनले औँल्याएको छ।

शब्दकुञ्जी : सूचना तथा सञ्चार प्रविधि, नेपाली भाषा शिक्षण, सामुदायिक विद्यालय, डिजिटल सामग्री, शैक्षिक चुनौती

अध्ययनको पृष्ठभूमि

भाषा शिक्षणको मूल उद्देश्य विद्यार्थीलाई भाषिक सिप र भाषा तथ्यहरूमा दक्ष बनाउनु हो। उनीहरूको बोध र अभिव्यक्ति क्षमताको विकास गर्नु हो। परम्परागत शिक्षण पद्धतिबाट आधुनिक युगका विद्यार्थीको बहुआयामिक आवश्यकताहरू पूरा गर्न कठिन हुँदै गएको छ। भाषा शिक्षण केवल साहित्यिक र विषयगत ज्ञानको हस्तान्तरण मात्र नभई साहित्य वा विविध विषयका माध्यमबाट अभिव्यक्ति क्षमता र भाषिक सामर्थ्य विकास गर्ने प्रक्रिया पनि हो (पौडेल, २०७०)। त्यसैले नेपाली भाषा शिक्षणका आधारभूत सिपहरू (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ) का साथै व्याकरण र भाषिक प्रयोगका पक्षहरूमा निपुणता ल्याउन सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग वर्तमान सन्दर्भमा अपरिहार्य बन्दै गएको छ।

शिक्षा क्षेत्रमा प्रविधिको प्रयोगले सिकाइ प्रक्रियालाई थप प्रभावकारी र पहुँचयोग्य बनाएको छ। सूचना प्रविधिले सूचनाको सङ्कलन, विश्लेषण, भण्डारण र सम्प्रेषण गर्ने विद्युतीय उपकरण तथा प्रक्रियाहरूलाई जनाउँछ। व्यापक अर्थमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिभित्र प्रसारण मिडिया, दूरसञ्चार, सूचना व्यवस्थापन प्रणाली र इन्टरनेटमा आधारित नेटवर्कहरू पर्छन्। “तीव्र गतिमा विस्तारित डिजिटल संसारमा प्रविधिको भूमिका केवल

सहयोगी सामग्रीका रूपमा मात्र नभई शिक्षण पद्धतिको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित भइसकेको छ” (युनेस्को, सन् २०१५) ।

नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगले पाठलाई थप रोचक, आकर्षक र अन्तरक्रियात्मक बनाउन नवीन अवसरहरू सिर्जना गरेको छ । मल्टिमिडिया प्रोजेक्टर, डिजिटल अडियो भिडियो सामग्री र अनलाइन स्रोतहरूको प्रयोगले विद्यार्थीको विविध सिकाइ शैलीलाई सम्बोधन गर्नुका साथै व्याकरण शिक्षण, शुद्ध उच्चारण र साहित्यिक बोध क्षमतामा उल्लेखनीय सुधार ल्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ (मिश्रा र कोहलर, सन् २००६) । नेपाली शिक्षाको सन्दर्भमा विद्यालयस्तरमा सूचना प्रविधिको प्रयोग क्रमशः विस्तार हुँदै गए पनि यसको व्यावहारिक कार्यान्वयनमा अझै केही चुनौतीहरू विद्यमान छन् (कार्की, सन् २०१९) । श्रव्य-दृश्य सामग्रीको उचित प्रयोगले कक्षाकोठाको वातावरणलाई जीवन्त बनाउनुका साथै विद्यार्थीमा विषयवस्तुप्रतिको बुझाइ र सिकाइ उत्प्रेरणा अभिवृद्धि गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछ (अधिकारी, सन् २०२०) । सामुदायिक विद्यालयहरूको वर्तमान अवस्थालाई नियाल्दा प्रविधि र शिक्षण पद्धतिविच अझै पनि ठुलो रिक्तता देखिन्छ । “आजका विद्यार्थी प्रविधिसँग अभ्यस्त भइसकेका भए तापनि शिक्षकहरूमा प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी सिप र आधुनिक शिक्षण शैलीको अभावले सिकाइ प्रक्रिया अपेक्षा गरेअनुरूप प्रभावकारी हुन सकेको छैन” (माभी, २०७३, पृ. १) । विद्यालयहरूको भौतिक पूर्वाधार, भौगोलिक विकटता र आर्थिक स्रोतको सीमितताका कारण सूचना प्रविधिका सामग्रीहरूको पर्याप्त उपलब्धता हुन सकेको छैन । माभी (२०७३) का अनुसार “विद्यालयमा आधुनिक समयको पदचापसँगै शिक्षण सिकाइलाई अगाडि बढाउनुको साटो प्रविधिको सही उपयोग हुन नसक्दा परम्परागत शैलीकै पुनरावृत्ति भइरहेको छ” । यस्तो परिवेशमा नेपाली भाषा शिक्षणमा प्रविधिको वर्तमान प्रयोग, यसका चुनौती र सम्भावनाहरूको गहिरो अध्ययन गरी सुधारका मार्गहरू पहिल्याउनु आवश्यक देखिएको छ ।

नेपाली भाषा शिक्षणलाई प्रभावकारी र वैज्ञानिक बनाउन पाठ्यपुस्तक तथा परम्परागत चक-डस्टर विधिको अतिरिक्त स्मार्ट बोर्ड, प्रोजेक्टर, कम्प्युटर, इन्टरनेट र मल्टिमिडिया जस्ता आधुनिक सामग्रीहरूको प्रयोग अपरिहार्य रहेको छ । वर्तमान समयमा शिक्षामा प्रविधिको महत्त्वपूर्ण बने तापनि नेपाली भाषा शिक्षणमा यसको व्यावहारिक कार्यान्वयन अझै पनि चुनौतीपूर्ण रहेको छ । विशेष गरी नेपाली भाषाका लागि गुणस्तरीय डिजिटल सामग्री (ई-पुस्तक) र अन्तरक्रियात्मक सफ्टवेयरहरूको ठुलो अभाव हुनु यस क्षेत्रको मुख्य समस्या हो । विद्यालयहरूमा कम्प्युटर र इन्टरनेट जस्ता आधारभूत भौतिक पूर्वाधारको पहुँच सीमित छ भने उपलब्ध प्रविधिको उपयोगमा पनि अनेकन् व्यवधानहरू रहेका छन् ।

शिक्षकहरूमा प्रविधि प्रयोग गर्ने इच्छाशक्ति हुँदाहुँदै पनि उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने व्यावहारिक र विषय विशिष्ट आईसीटी तालिमको कमीले गर्दा शिक्षणमा अपेक्षित आत्मविश्वासको अभाव देखिएको छ । यसका साथै कमजोर इन्टरनेट जडान र बारम्बार हुने विद्युत् कटौती जस्ता प्राविधिक समस्याहरूले कक्षाकोठाको नियमित सिकाइ प्रक्रियामा निरन्तर बाधा पुऱ्याएको छ । संस्थागत रूपमा पनि विद्यालय प्रशासन र सरोकारवाला निकायहरूबाट आईसीटीमा आधारित शिक्षणलाई प्रोत्साहन गर्ने ठोस नीति र पर्याप्त सहयोगको अभाव रहेको छ ।

समग्रमा शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको गुणस्तर र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यसले परम्परागत शिक्षक केन्द्रित कक्षाकोठालाई गतिशील र सिकारु केन्द्रित वातावरणमा रूपान्तरण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । “आईसीटीले शिक्षामा विश्वव्यापी पहुँच, समता, गुणस्तरीय शिक्षणको वितरण, शिक्षकहरूको पेसागत विकास र प्रभावकारी शैक्षिक व्यवस्थापन एवम् सुशासनमा ठोस योगदान पुऱ्याउन सक्छ” (युनेस्को, सन् २००९) । यसै परिप्रेक्ष्यमा आधारित रही प्रस्तुत अध्ययनले भक्तपुर जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयहरूमा नेपाली भाषा शिक्षणमा प्रविधिको प्रयोगको अवस्था, विद्यमान समस्याहरू र सुधारका सम्भावनाहरू पहिचान गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि एवम् डिजिटल सामग्रीको प्रयोगको अवस्थाको विश्लेषण गरी यस प्रक्रियामा शिक्षकहरूले भोग्नुपरेका व्यावहारिक तथा प्राविधिक चुनौतीहरूको पहिचान गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

साहित्यिक पुनरावलोकन

सूचना प्रविधि र भाषा शिक्षणको सम्बन्धमा भएका विभिन्न अनुसन्धानहरूले शिक्षण प्रक्रियामा प्रविधिको अपरिहार्यतालाई पुष्टि गरेको छ । शिक्षामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगलाई शिक्षण विधिको आधुनिकीकरण र सिकाइ उपलब्धि अभिवृद्धिको एक महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा आत्मसात् गरेको छ (युनेस्को, सन् २०१५) । भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा आईसीटीले भिडियो, अडियो क्लिप र अन्तरक्रियात्मक एप्लिकेसनहरू जस्ता बहुप्रविधि माध्यमहरू उपलब्ध गराई व्याकरण, उच्चारण र साहित्यिक बोध जस्ता भाषिक सिपहरूको विकासमा ठोस टेवा पुऱ्याउँछ (मिश्र र कोहलर, सन् २००६) ।

शिक्षणमा प्रविधि प्रयोगको महत्त्वलाई विभिन्न शैक्षिक सिद्धान्तहरूले पनि समर्थन गरेका छन् । मानिसले केवल पढेर वा सुनेर भन्दा दृश्य-श्रव्य सामग्रीको प्रयोगबाट छिटो र दिगो रूपमा सिक्न सक्छ (हिगिन्स, सन् २००३) । भाईगोत्स्की (सन् १९७८) को सामाजिक सांस्कृतिक सिद्धान्तले भाषा र प्रविधि जस्ता उपकरणहरूले सिकाइमा मध्यस्थकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने कुरामा जोड दिन्छ । त्यसैगरी ब्रुनरको निर्माणवादी सिद्धान्तले डिजिटल कथावाचन र अनलाइन छलफल जस्ता गतिविधिले विद्यार्थीलाई अर्थ निर्माणमा सहभागी गराउने तर्क अघि सारेका छन् । स्वेलर (सन् १९८८) को संज्ञानात्मक भार सिद्धान्तले मल्टिमिडियाको उचित प्रयोगले मस्तिष्कमा पर्ने अनावश्यक भार कम गरी सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउने कुरा स्पष्ट पारेको छ ।

नेपाली भाषा शिक्षणको क्षेत्रमा आईसीटीको प्रयोगका सम्बन्धमा भएका विभिन्न अध्ययनहरूले सकारात्मक सम्भावनाहरू देखाएका छन् । अधिकारी (सन् २०२०) का अनुसार सूचना प्रविधिको उपकरणहरूले एक बहुआयामिक सिकाइ वातावरण सिर्जना गरी विद्यार्थीको सक्रियता बढाउन मद्दत गर्ने कुरालाई उल्लेख गरेका छन् । कार्की (सन् २०१९) को अध्ययनले डिजिटल सामग्रीको प्रयोगले विद्यार्थीमा उत्प्रेरणा जगाउनुका साथै साहित्यिक विषयवस्तुको गहिरो बुझाइमा सहयोग पुऱ्याएको निष्कर्ष निकालिएको छ । त्यसैगरी श्रेष्ठ (सन् २०१८) ले श्रव्य-दृश्य सामग्रीको प्रयोगबाट विद्यार्थीको उच्चारण र सुनाइ सिपमा उल्लेखनीय सुधार हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । भण्डारी (२०७९) ले अडियो र भिडियोको प्रयोगले विद्यार्थीको स्मरण शक्ति बढाउन मद्दत गर्ने तथ्यलाई पुष्टि गरेका छन् ।

यद्यपि नेपाली शिक्षा प्रणालीमा आईसीटीको व्यावहारिक कार्यान्वयनमा चुनौतीहरू विद्यमान देखिन्छन् । पौडेल (२०६८) ले विद्यालय शिक्षामा प्रविधिको प्रयोगले सिर्जनशीलता बढाउने भए तापनि पूर्वाधारको अभाव मुख्य बाधक रहेको औल्याएका छन् । माझी (२०७३) को अध्ययनले प्रविधिको प्रयोगले शिक्षण रोचक भए तापनि शिक्षकमा प्राविधिक सिपको कमी एउटा मुख्य समस्याका रूपमा रहेको देखाएको छ । संस्थागत रूपमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (सन् २०१६) ले पनि अनियमित विद्युत् आपूर्ति, कमजोर इन्टरनेट जडान र नेपाली भाषामा गुणस्तरीय डिजिटल स्रोतहरूको अभावलाई मुख्य पूर्वाधारगत अवरोधका रूपमा पहिचान गरेको छ । कोइराला (सन् २०२०) ले विषय विशिष्ट आईसीटी तालिमको अभावलाई बाधा मानेका छन् भने भट्टराई (सन् २०१९) ले उपलब्ध डिजिटल सामग्रीहरू मुख्यतः अङ्ग्रेजी भाषामा मात्र केन्द्रित हुँदा नेपाली पाठ्यक्रम अनुकूलका स्रोतहरूको अभाव खड्किएको उल्लेख गरेका छन् ।

समग्रमा पूर्ववर्ती अध्ययनहरूले नेपाली शिक्षा क्षेत्रमा प्रविधिको आवश्यकता र महत्त्वलाई स्वीकार गरे तापनि पर्याप्त स्रोत, साधन र प्राविधिक सिपको अभावले यसको पूर्ण उपयोग हुन नसकेको पुष्टि गर्छ । यिनै सन्दर्भहरूलाई आधार मानी प्रस्तुत अध्ययनले भक्तपुर जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयहरूमा नेपाली भाषा शिक्षकहरूले भोगेका समस्या र वर्तमान अवस्थालाई थप गहिरो रूपमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धान विधिको अवलम्बन गरिएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य र आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै भक्तपुर जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयहरूमा कार्यरत १० जना नेपाली भाषा शिक्षकहरूलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि मार्फत सहभागीका रूपमा छनोट गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अर्ध-संरचित अन्तर्वार्तालाई मुख्य उपकरणका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसले सहभागी शिक्षकहरूलाई आफ्ना अनुभव, धारणा र प्रविधि प्रयोगका व्यावहारिक पक्षहरूलाई स्वतन्त्र एवम् विस्तृत रूपमा व्यक्त गर्ने अवसर दिइएको छ । यसरी सङ्कलन गरिएका गुणात्मक तथ्यहरूलाई वर्गीकरण गरी विषयवस्तुगत विश्लेषण प्रक्रियामार्फत व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा सहभागी शिक्षकहरूका मुख्य भनाइ र अनुभवहरूलाई छोटो उद्धरणका रूपमा प्रस्तुत गर्दै प्राप्त नतिजाहरूलाई पूर्व अध्ययनहरूसँग तुलना गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

नतिजा र छलफल

नेपाली भाषा शिक्षणमा आईसीटी उपकरण र डिजिटल सामग्रीको प्रयोग

प्रस्तुत अध्ययनमा सहभागी १० जना नेपाली भाषा शिक्षकहरूको अनुभव र प्रतिक्रियालाई विषयवस्तुगत रूपमा विश्लेषण गर्दा प्रविधि प्रयोगका निम्न पक्षहरू उजागर भएका छन् । प्राप्त नतिजाहरूलाई निम्न थिमहरूमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ :

शिक्षण सामग्रीका रूपमा सर्वाधिक प्रयोग हुने उपकरणहरू

अध्ययनमा सहभागी १० जना शिक्षकहरूमध्ये ६ जनाले मोबाइल एप्लिकेसनहरूलाई मुख्य शिक्षण औजारका रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ । अन्य ४ जनाले मल्टिमिडिया प्रोजेक्टरलाई प्राथमिकता दिएका छन् । मोबाइल प्रयोग गर्ने शिक्षकहरूले भौतिक पूर्वाधारको अभावमा पनि आफ्नो निजी उपकरणमार्फत कक्षालाई अन्तरक्रियात्मक बनाएका छन् । सहभागी 'क' का अनुसार "कक्षामा प्रोजेक्टर नहुँदा पनि मोबाइलबाटै शब्दकोश देखाउन वा चित्रहरू देखाउन सजिलो हुन्छ, जसले गर्दा विद्यार्थीमा तत्काल कौतूहल जागृ" । यो नतिजा मिश्रा र कोहलर (सन् २००६) को (Technological Pedagogical Content Knowledge) ढाँचासँग मेल खान्छ । यसले शिक्षकले आफ्नो विषयवस्तु र शिक्षण विधिसँग प्रविधिलाई कसरी एकीकृत गर्छ भन्ने कुरालाई जोड दिन्छ । अर्का सहभागी शिक्षक 'च' का अनुसार "प्रोजेक्टर मिलाउन भन्कट हुने हुँदा मोबाइलबाट तुरुन्तै सामग्री देखाउन सहज हुन्छ" भन्ने अनुभव व्यक्त गरेका छन् । गुणात्मक दृष्टिले हेर्दा शिक्षकहरूले उपलब्ध न्यून स्रोतका बाबजुद पनि आफ्नो सिर्जनशीलता प्रयोग गरी प्रविधिलाई कक्षाकोठामा भित्र्याएको देखिन्छ ।

प्रविधि प्रयोगको मुख्य उद्देश्य र साहित्यिक बोध

शिक्षकहरूले प्रविधिलाई मुख्यतया कविता र अन्य साहित्यिक पाठहरूको व्याख्याका लागि प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । १० मध्ये ८ जना शिक्षकले विशेष गरी कविता वाचन र भाव बोधका लागि अडियो भिडियो सामग्री प्रयोग गर्छु भन्ने कुरा व्यक्त गरिएको पाइएको छ । सहभागी शिक्षक 'ग' को अनुभवमा "कवितालाई लय हालेर वाचन गरेको भिडियो देखाउँदा विद्यार्थीले छिटो बुझ्छन् र उनीहरूमा पनि वाचन गर्ने उत्साह थपिन्छ" । यो प्रक्रिया ब्रुनरको निर्माणवादी सिद्धान्तसँग सम्बन्धित छ, जहाँ प्रविधिले विद्यार्थीलाई नयाँ ज्ञान निर्माण गर्न र अमूर्त धारणालाई मूर्त रूपमा बुझ्न स्काफोल्डिङको कार्य गर्छ । यद्यपि मूल्याङ्कनका लागि प्रविधिको प्रयोग न्यून (२ जना) हुनुले प्रविधि अभै पनि केवल प्रस्तुतीकरणमा मात्र सीमित रहेको र पूर्ण अन्तरक्रियात्मक बन्न नसकेको सङ्केत गर्छ ।

प्रविधि प्रयोगको नियमितता र अवरोधहरू

प्रविधिको नियमित प्रयोगका सन्दर्भमा ४ जना सहभागी शिक्षकले मात्र यसलाई आफ्नो शिक्षणको अभिन्न हिस्सा बनाएका छन् भने बाँकी ६ जनाले यसलाई कहिलेकाहीं मात्र प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ । यसको मुख्य कारणका रूपमा कार्यबोझ र पूर्वाधारको अभावलाई औल्याइएको छ । सहभागी शिक्षक 'घ' 'ज' का अनुसार "विद्युत् कटौती र इन्टरनेटको कमजोर गतिले गर्दा कहिलेकाहीं तयारी गरेर गएको पाठ पनि पढाउन पाइँदैन, जसले कक्षाको

लय विगारछ” । प्रविधिको सफल कार्यान्वयनका लागि केवल शिक्षकको इच्छाशक्ति मात्र नभई संस्थागत सहयोग र भौतिक पूर्वाधार अनिवार्य सर्त रहेको पुष्टि गर्छ । यसले स्वेलेर (सन् १९८८) को संज्ञानात्मक भार सिद्धान्तलाई पनि सङ्केत गर्छ कि प्राविधिक अवरोधहरूले शिक्षक र विद्यार्थीमा अनावश्यक भार बढाई सिकाइमा बाधा पुऱ्याउँछ ।

डिजिटल सामग्रीमा पहुँच र लोकप्रिय प्लेटफर्महरू

यस अध्ययनमा सहभागीमध्ये ८ जना शिक्षकहरू सामग्रीका लागि पूर्णतः युट्युब र गुगल जस्ता बाह्य प्लेटफर्ममा निर्भर छन् भने २ जना मात्र संस्थागत सहयोग वा व्यक्तिगत रूपमा सामग्री निर्माण गरेको पाइयो । सहभागी शिक्षक ‘ड’ र ‘छ’ का अनुसार “स्कूलको आफ्नै डिजिटल लाइब्रेरी नहुँदा युट्युब नै हाम्रो मुख्य सहारा बनेको छ” । यो स्थिति भाईगोल्स्की (सन् १९७८) को सामाजिक सांस्कृतिक सिद्धान्त सँग मेल खान्छ, जहाँ इन्टरनेटले ज्ञानको मध्यस्थकर्ताको भूमिका निर्वाह गरेको छ । तर नेपाली पाठ्यक्रम सुहाउँदो सामग्रीको अभावले शिक्षकहरूलाई अझै पनि अङ्ग्रेजी सामग्रीलाई नेपालीमा अनुवाद गरेर प्रयोग गर्नुपर्ने चुनौती रहेको छ ।

नेपाली भाषा शिक्षणका प्राविधिक चुनौतीहरू

यसमा सहभागी शिक्षकहरूको एकमत रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषा शिक्षणमा प्रविधिको प्रयोग अन्य विषयको तुलनामा अझ बढी चुनौतीपूर्ण रहेको पाइएको छ । विशेष गरी नेपाली भाषाका लागि उपयोगी फन्ट, युनिकोड र व्याकरण सिकाउने एप्लिकेसनहरूको अभावले शिक्षकहरूमा उत्साह कम गराएको देखिन्छ । अध्ययनका क्रममा सहभागी शिक्षक ‘भ’ ले आफ्नो अनुभव यसरी व्यक्त गरेका छन् :

“अङ्ग्रेजी वा गणितका लागि इन्टरनेटमा तयारी सामग्री सजिलै भेटिन्छन् तर नेपालीमा एउटा स्लाइड बनाउन पनि धेरै समय लाग्छ । युनिकोडमा टाइप गर्दा अक्षरहरू नपढिने वा फन्ट नमिल्ने समस्या उत्तिकै छ । इन्टरनेटमा भएका राम्रा शैक्षिक भिडियोहरू प्रायः अङ्ग्रेजी भाषामा हुन्छन्, ती भिडियोलाई नेपालीमा अनुवाद गरेर विद्यार्थीलाई बुझाउनु पर्दा दोब्बर मिहिनेत गर्नुपर्ने र भाषा पनि नबुझिने हुन्छ । यस्तो भन्नुकोटले गर्दा कहिलेकाहीं त पुरानै मार्करको प्रयोग नै सजिलो जस्तो लाग्छ ।”

यस भनाइले के पुष्टि गर्छ भने शिक्षकहरूमा प्रविधि प्रयोग गर्ने इच्छाशक्ति हुँदाहुँदै पनि भाषा सुहाउँदो प्राविधिक वातावरण नहुँदा उनीहरूले समस्या भोगिरहेका छन् । धेरैजसो सफ्टवेयरहरू अङ्ग्रेजी माध्यममा मात्र उपलब्ध हुनु र ती सामग्रीलाई नेपाली परिवेशमा रूपान्तरण गर्न शिक्षकहरूमा प्राविधिक सिकाउने कमी हुनुले पनि प्रविधि मैत्री शिक्षणमा बाधा पुऱ्याएको छ । यसले नेपाली भाषाका लागि छुट्टै डिजिटल रिसोर्स सेन्टरको आवश्यकतालाई थप प्रस्ट पारेको छ ।

विद्यार्थीको सक्रियता र सिकाइ उत्प्रेरणा

कक्षाकोठामा प्रविधिको प्रयोगप्रति विद्यार्थीको प्रतिक्रिया अत्यन्त उत्साहजनक पाइएको छ । यसमा १० जनामध्ये ९ जना शिक्षकका अनुसार आईसीटीको प्रयोग हुँदा विद्यार्थी थप सक्रिय, जिज्ञासु र उत्प्रेरित हुने गरेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । सहभागी शिक्षक ‘ज’ र ‘भ’ को अनुसार “दृश्य सामग्री देखाउँदा पछाडि बेञ्चमा बस्ने विद्यार्थी पनि अगाडि आएर ध्यानपूर्वक सुन्छन् र प्रश्न सोध्न थाल्छन्” । यसले प्रविधिको प्रयोगले विद्यार्थीको ध्यान आकर्षण गर्ने र जटिल विषयलाई सरल बनाउने पुष्टि गर्छ । सहभागी ‘ख’ का अनुसार “विद्यार्थीहरू प्रविधिसँग रमाउँछन्, यसले गर्दा कक्षामा उनीहरूको उपस्थिति र सहभागिता दुवैमा सुधार आएको छ” । बाँकी १ जना शिक्षकले भने प्रविधिले कहिलेकाहीं विद्यार्थीको ध्यान पाठभन्दा बाहिर जाने खतरा औँल्याएका छन् । प्रविधिको प्रयोगले परम्परागत शिक्षक केन्द्रित कक्षालाई सिकारु केन्द्रित वातावरणमा रूपान्तरण गर्न सफल भएको पुष्टि गर्छ ।

निष्कर्ष

भक्तपुरका सामुदायिक विद्यालयहरूमा नेपाली भाषा शिक्षणलाई प्रभावकारी, रोचक र विद्यार्थी केन्द्रित बनाउन सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (आईसीटी) एक अपरिहार्य माध्यमका रूपमा स्थापित भएको छ । प्रस्तुत अध्ययनले १० जना सहभागी शिक्षकमध्ये ९ जनाको अनुभवमार्फत प्रविधिले विद्यार्थीको सिकाइ उत्प्रेरणा जगाउने र विशेष गरी कविता तथा गद्य जस्ता अमूर्त साहित्यिक पाठहरूलाई मूर्त रूपमा बुझाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने कुराको पुष्टि गरेको छ । मिश्रा र कोहलरको टीप्याक ढाँचा अनुसार शिक्षकहरूले उपलब्ध न्यून पूर्वाधारका बावजूद पनि मोबाइल जस्ता निजी उपकरणको प्रयोग गरी प्रविधिलाई कक्षाकोठामा जोड्नुले उनीहरूमा उच्च पेसागत प्रतिबद्धता रहेको देखिन्छ ।

नेपाली भाषा शिक्षणमा प्रविधिको प्रयोग अबै पनि संस्थागत पद्धति भन्दा बढी शिक्षकको व्यक्तिगत इच्छा शक्तिमा निर्भर रहेको छ । ६० प्रतिशत शिक्षकले प्रविधिलाई नियमित रूपमा प्रयोग गर्न नसक्नुको पछाडि कार्यबोझ, विद्युत् कटौती, कमजोर इन्टरनेट र विद्यालय प्रशासनको ठोस नीतिको अभाव मुख्य जिम्मेवार रहने निष्कर्ष रहेको छ । स्वेलरको संज्ञानात्मक भार सिद्धान्त अनुसार यी प्राविधिक अवरोधहरूले शिक्षण प्रक्रियामा सहयोग गर्नुको सट्टा उल्टै बाधा पुऱ्याएको छ । साथै ८० प्रतिशत शिक्षकहरू सामग्रीका लागि युट्युब र गुगल जस्ता बाह्य स्रोतमा भर पर्नुले नेपाली पाठ्यक्रम अनुकूल गुणस्तरीय डिजिटल सामग्रीको अभाव रहेको कुरालाई औँल्याएको छ ।

यस अध्ययनबाट नेपाली भाषा शिक्षणलाई परम्परागत शिक्षक केन्द्रित ढाँचाबाट पूर्ण रूपमा आधुनिक र सिकारु केन्द्रित वातावरणमा रूपान्तरण गर्न केवल भौतिक उपकरणको वितरण मात्र पर्याप्त छैन । यसका लागि स्थानीय सन्दर्भ सुहाउँदो डिजिटल सामग्रीको विकास, विद्यालयमा नियमित विद्युत्, इन्टरनेटको सुनिश्चितता र शिक्षकहरूका लागि विषय विशिष्ट आईसीटी तालिम अनिवार्य देखिन्छ । सरोकारवाला निकायहरूबाट नीतिगत र संस्थागत सहयोग प्राप्त नभएसम्म प्रविधिको प्रयोग केवल प्रस्तुतीकरणमा मात्र सीमित रहने गर्छ । यसले सिकाइको समग्र गुणस्तरमा ल्याउन सक्ने वास्तविक परिवर्तन ओभरेलमा परिरहने सम्भावना देखिन्छ ।

सुझाव

प्रस्तुत अध्ययनको निष्कर्षका आधारमा नेपाली भाषा शिक्षणलाई आधुनिक र प्रविधिमैत्री बनाउन नीतिगत तथा भौतिक सुधारका क्षेत्रहरूलाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ । सर्वप्रथम राष्ट्रिय स्तरमै नेपाली पाठ्यक्रमको मर्म र भाषिक वैशिष्ट्यअनुकूल गुणस्तरीय डिजिटल सामग्री विकास गरी एकद्वार प्रणालीमार्फत एकीकृत राष्ट्रिय भण्डार निर्माण गर्नु अपरिहार्य छ । शिक्षकहरू सामग्रीका लागि बाह्य स्रोत वा अङ्ग्रेजी माध्यमका सामग्रीमा निर्भर रहनुपर्ने वर्तमान बाध्यतालाई अन्त्य गर्न कविता, कथा र व्याकरण जस्ता विधागत पक्षका लागि अन्तरक्रियात्मक सफ्टवेयर, श्रव्य-दृश्य सामग्री र एनिमेटेड भिडियोहरूको विकासमा राज्यले लगानी बढाउनु पर्छ । यसका साथै, विद्यालयहरूमा उच्च गतिको इन्टरनेट र निर्बाध विद्युत् आपूर्तिको सुनिश्चितताका लागि स्थानीय तथा संघीय सरकारले ठोस कार्ययोजना र बजेटको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ । यसले गर्दा प्रविधिको प्रयोग केवल रहर वा आकस्मिक छनोट नभई शिक्षण पद्धतिको एक अभिन्न र अनिवार्य अङ्ग बन्न सकोस् ।

शिक्षकहरूको पेशागत दक्षतालाई आधुनिक शिक्षण शैलीसँग आवद्ध गराउन विषय विशिष्ट सूचना तथा सञ्चार प्रविधि तालिमको खाँचो देखिन्छ । परम्परागत र सामान्य कम्प्युटर तालिमको सट्टा नेपाली युनिकोडको सहज प्रयोग, भाषिक एप्लिकेसनहरूको पहिचान र डिजिटल माध्यमबाट विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्ने सिपमा शिक्षकहरूलाई अभिप्रेरित गर्नुपर्छ । यसका लागि विद्यालय प्रशासनले शिक्षकहरूलाई आफ्नै मौलिक डिजिटल सामग्री निर्माण गर्न प्रोत्साहन गर्ने नीति लिनुपर्छ भने आवश्यक उपकरण (ल्यापटप आदि) खरिदमा सहूलियतपूर्ण सहयोग उपलब्ध गराउनु पर्दछ । प्रविधिको प्रयोगलाई कक्षाकोठामा केवल विषयवस्तु प्रस्तुतीकरणमा मात्र सीमित नगरी सिकारुको सक्रिय सहभागिता, अन्तरक्रिया र सिर्जनात्मक सिकाइमा जोड्न सकेमा मात्र नेपाली भाषा शिक्षणलाई परम्परागत ढाँचाबाट रूपान्तरण गरी पूर्णतः आधुनिक, रोचक, सूचना प्रविधिमैत्री र विद्यार्थी-केन्द्रित बनाउन सकिनेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी / Adhikari, B. (2020). Challenges of ICT integration in rural schools of Nepal. *Educational Perspectives*, 12(1), 45–52.
- अधिकारी / Adhikari, P. (2020). ICT integration in Nepali classrooms: Challenges and opportunities. *Journal of Education and Technology*, 7(1), 45–58.
- ऐर, धनबहादुर (२०७८), *डोटी जिल्लाको माध्यमिक विद्यालयमा आई.सी.टी.को एकीकरण*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, सानोठिमी क्याम्पस ।
- कार्की / Karki, D.R. (2019). Teachers' professional development and ICT use in Nepalese schools. *Journal of Education and Research*, 9(1), 34–48.
- कार्की / Karki, R. (2019). Teacher perceptions of ICT use in Nepalese schools. *Nepalese Journal of Educational Research*, 12(2), 23–37.
- कोइराला / Koirala, L. (2020). Professional development needs of teachers for effective ICT integration. *Journal of Education and Development*, 10(1), 33–44.
- खनाल, पेशल (२०७८), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, सनलाइट पब्लिकेसन ।
- नेपाली बृहत शब्दकोश (२०६७), नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- नेपाल सरकार (२०८०), *सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति*, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि मन्त्रालय ।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०७०), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी प्रकाशन ।
- पौड्याल, भैरवप्रसाद (२०६८) *मोरङ जिल्लाका विद्यालय शिक्षामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि प्रयोगको अवस्था अध्ययन*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र) नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि.कीर्तिपुर ।
- ब्रुनर / Bruner, J. S. (1966). *Toward a theory of instruction*. Harvard University Press.
- भट्टराई / Bhattarai, S. (2019). Digital content development for Nepali language education: Gaps and prospects. *Nepalese Journal of Educational Technology*, 5(2), 12–25.
- भण्डारी, सुरेन्द्र (२०७९) *कञ्चनपुर जिल्लाको माध्यमिक विद्यालयमा आई.सी.टी.को एकीकरण* (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र) नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, सानोठिमी क्याम्पस ।
- भाईगोत्स्की / Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.
- माभी, सुनिता (२०७३), *शिक्षण सिकाइमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र) नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि.कीर्तिपुर ।
- मिश्रा / Mishra, P. & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.
- युनेस्को / UNESCO. (2009). *ICT in education: UNESCO ICT competency framework for teachers*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- युनेस्को / UNESCO. (2015a). *ICT in education policy toolkit*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- युनेस्को / UNESCO. (2015b). *ICT in education: A policy review*. Paris: UNESCO Publishing.

- श्रेष्ठ/Shrestha, M. (2018). Use of multimedia aids in Nepali language teaching: A case study. *Journal of Language and Literature*, 4(1), 56–65.
- स्वेलर/Sweller, John (1988). Cognitive load during problem solving: Effects on learning. *Cognitive Science*, 12(2), 257–285.
- हिगिन्स/Higgins, S. (2003). *Does ICT improve learning and teaching in schools?* University of Newcastle: Becta.